

ERAZMO KALBINIS VEIKALAS

J. DUMČIUS

Erazmas Roterdamiėtis pagarsėjo kaip rašytojas, kultūrininkas ir kaip filologas. Bet jis pasižymėjo ir kalbos mokslo srityje. Erazmas kalbos veikalais susidomėjo, studijuodamas antikinų autorių rankraščius. Pavyzdžiui, jis pastebėjo, kad prancūzų perrašinėtuose rankraščiuose sumaišyti **em** ir **am**, **en** ir **an** (vietoj **tempus** rašoma **tampus**, vietoj **valent** – **valant** ir t.t.). Iš čia jis padarė teisingą išvadą, kad **em** ir **am** maišymas yra prancūzų kalbos įtakos padarinys, nes tuo laiku prancūzai iš lotynų kalbos paveldėtus **em**, **en** jau buvo pavertę į **am**, **an**. Be to, Erazmas žinojo, kad lotynų kalbos raidės įvairiose Vakarų Europos šalyse įvairiai tariamos. Toks įvairavimas atsirado vietinių kalbų įtakoje. Vadinasi, vietinės kalbos, Erazmo nuomone, sudarkė lotynų kalbos tarimą. Jam kilo mintis atitaisyti tas įvairias tarimo klaidas. Bet tada reikėjo susipažinti su senovės romėnų tarimu. Erazmas kruopščiai išstudijavo visus išlikusius romėnų antikinų gramatikų raštus ir, kiek tai buvo įmanoma, nustatė gana tikslų lotynų kalbos tarimą. Jis panašiai nutarė reformuoti ir senovės graikų kalbos tarimą. Mat, tų laikų graikai senovinius graikų žodžius tarė naujoviškai, nors kai kurie mokyti graikai jau buvo priėję išvadą, kad senovėje graikų kalbos tarimas turėjo būti kitoks. Remdamasis graikų kalbos senovine rašyba, graikų kalbos skoliniais lotynų kalboje ir kitokiais duomenimis, Erazmas nustatė, kaip turėjo būti tariama graikų kalba senovėje. Tuos savo tyrinėjimų rezultatus Erazmas išdėstė 1527 metais gražiam dialoge „De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione“, kurį išspausdino sekančiais metais Bazelyje.

Tuo būdu Erazmas, siekdamas praktiškai atitaisyti lotynų kalbos tarimo klaidas, tapo žymiu savo laikų kalbininku. Gerai žinodamas, kad jo siūlomasis lotynų ir graikų kalbų tarimas žmonėms atrodys keistas, net skandalingas, Erazmas kiekvienos raidės tarimą pagrindė svariais argumentais. Tie Erazmo argumentai yra tokie rimti ir svarbūs, kad mes ir šiandien jais tebesinaudojame: argumentacijos moksliskumu Erazmas prilygsta mūsų laikų mokslininkams. Pavyzdžiui, teigdamas, kad graikų **κ**, **η** buvo tariama kaip ilgą **e**, Erazmas kaip argumentą pateikia žodį **Κρητες**, kuris lotynų kalboje buvo rašomas **Cretes**, ir teisingai argumentuoja: jeigu senovės graikai **η** būtų tarę **i** kaip šių dienų graikai, tai ir romėnai, paėmę tą žodį į lotynų kalbą, nebūtų rašę **Cretes**, o **Crites**. Kadangi romėnai

rašė Cretes (su e), tai vadinasi, ir senovės graikai tarė e (p. 101)¹. Arba, atmesdamas graikų kalbos dvibalsio eu naujovišką tarimą ev, ef (pvz., Ὀρφεύς šiandien graikai taria *Orfefs*), Erazmas primena, kad graikų eu buvo dvibalsis. Bet, pvz., jeigu senovės graikai eu būtų tarę kaip ev, ef, tai visai nebūtų laikę eu dvibalsiu, nes juk dvibalsis negali susidėti iš balsio (e) ir priebalsio (f) (p. 116). Įrodinėdamas, kad graikų k. β buvo tariama kaip lotynų k. b, Erazmas duoda tokius argumentus: 1) joks senovės gramatikas nesako, kad β būtų buvusi kaip nors kitaip tariama; 2) Ciceronas viename laiške Paetui duoda vienaip tariamus, bet visai ką kitą reiškiančius žodžius – lotynų k. *bīnī* ir graikų k. *βίνας*; 3) graikų k. skoliniuose lotynų kalboje β rašoma b: βοῶν – boare, βαλανεῖον – balneum (p. 163). Dėl lotynų k. c tarimo kaip k Erazmas pateikia ne tik tiesioginius argumentus (romėnų gramatikai niekur neužsimena, kad c būtų kaip nors nevienaip tariama; kurį laiką net buvo konkurencija rašyboje tarp k ir c; graikai lotynų k. žodžius su c rašo visur su k), bet ima net Aristofano užrašytąjį varlių garsą βρεκεκεκεξ κοαξ κοαξ; mat, naujųjų laikų graikai taip pat pradėję k prieš siaurus balsius tarti kitaip; todėl varlių tarimas, kuris nesikeičia per amžius, įrodąs, kad ir graikų, ir lotynų kalboje c, k buvo tariama visur vienaip (p. 167). Tokiais svariais ir visapusiškais argumentais Erazmas pagrindžia visų lotynų ir graikų k. raidžių senovinį tarimą.

Nujausdamas, kad skaitytojas daug ko gali nesuprasti ir nesiorientuoti, kaip praktiškai tą ar kitą garsą reikėtų tarti, Erazmas nepamirškia pavyzdžių iš savo laikų Europos kalbų – pirmiausia iš savo gimtosios olandų kalbos, toliau iš prancūzų ir vokiečių kalbų, kiek mažiau iš anglų ir italų kalbų (kartais lygina ir su ispanų kalba, bet jau be konkrečių pavyzdžių). Pavyzdžiui, lotynų k. dvibalsį ae reikią tarti kaip olandų k. žodžiuose *gaet*, *raet*, graikų k. dvibalsį ou – kaip olandų k. žodyje *gout*, graikų k. θ – kaip anglų k. *thief*, *smyth* ir t.t., ir t.t. Čia pat Erazmas nurodo, kokias klaidas daro jo tautiečiai ar kiti europiečiai, tardami tą ar kitą lotynų ar graikų k. raidę. Pavyzdžiui, jis pamini, kad prancūzai s prieš priebalsius ir gale žodžio taria tik kaip priekvapi, dėl to žodis est jiems virsta e't, *dominus* – *dominū* (nykstant s, pailgėja priešstovintis balsis) (p. 179), o ispanai s per daug stipriai pabrėžia (p. 180); jis bara prancūzus, kad tie neištaria žodžio *psalmus*; jis jiems virsta arba *salmus* arba *epsalmus*, kad prieš st, sp prideda e: *especto* (panašią klaidą darą ir kai kurie ispanai, p. 176); jis prikiša vokiečiams, kad vietoj skardžių priebalsių taria dusliuosius (vietoj *bibere* taria *pipere*, vietoj *gaudent* – *caudent*); olandai nemoka atskirti sci ir si, dėl to jie taria vienaip scio ir *Cilicum* (p. 165); flandrai aspiruoja panašiai kaip Katuas Arijus ir taria: *chribum*, *michi*, o neaspiruoja ten, kur tikrai reikia aspiruoti, pavyzdžiui, taria: *umilis* (*humilis*), *Cristus*, *crisma* (p. 169 sqq.) ir pan.

Norėdamas žmones išmokyti teisingai tarti dvibalsius, Erazmas siūlo abu dvibalsio garsus tarti atskirai ir tik šitaip įpratus pasiseksią ištarti dvibalsį: οἷος iš pradžių tarti ο-ιος, Μοῦσα – Μο-υσα (šiuo atveju υ jis siūlo tarti kaip prancūzų k. u, p. 157) ir t.t. Bet daugiausia vietos Erazmas skiria ilgųjų balsių tarimui. Mat, jo laikais visos žinomos Vakarų Europos kalbos jau nebeskyrė ilgųjų ir trumpųjų balsių nekirčiuotuose skiemenyse, todėl visi nekirčiuoti balsiai buvo trumpi, o kai kurie kirčiuoti – ilgi. Kartodamas antikinių autorių teigimą, kad ilgas

¹ Cituojame pagal 1643 m. veikalą laidą („Dialogus de recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione. Lugduni Batavorum, 1643).

balsis yra dvigubai ilgesnis už trumpąjį, Erazmas, vis dėlto, nereikalauja šitokio tikslumo (p. 129). Mokantis tarti ilguosius balsius, Erazmas siūlo betariant jungti du trumpus balsius, pavyzdžiui, norint ištarti *lēgi*, reikia tarti tarsį būtų parašyta *leegi* (p. 154).

Erazmo reikalavimas skirti ilguosius balsius nuo trumpųjų jo laikų Vakarų Europos žmonėms buvo sunkiai įkandamas, bet, vis dėlto, suprantamas. Tačiau Erazmas eina daug toliau: iš savo amžininkų jis reikalauja net visokių lotynų k. tarimo subtilumų, kurių praktiškas pritaikymas vargiai buvo įmanomas – greičiausiai ir pats Erazmas nežinojo kaip juos tarti, dėl to net nedavė praktiškų patarimų tokiam subtiliam tarimui išmokti. Antai jisai, sekdamas antikinėmis romėnų gramatikomis, reikalauja kitaip, negu įprasta, ištarti *m* žodžio gale prieš sekantį žodį, prasidedantį balsiu: šiuo atveju *m* reikią tarti taip, kad būtų ir girdimas, ir negirdimas *m* (p. 94), vadinasi, reikią daryti skirtumą tarp *animam agit* ir *anima agit*, bet kaip turėjo atrodyti tas skirtumas, pačiam Erazmui, matyt, buvo neaišku. Todėl jis bara ir tuos, kurie perdaug aiškiai taria šitoki *m*, ir tuos, kurie visai jo netaria. Panašiai jis ragina tarti *g* prieš gomurinius priebalsius (p. 172 sq.): *g* ištariamas čia esąs panašus ir į *g* ir į *n* – tai esąs kažkoks tarpinis garsas, kuris, matyt, pačiam Erazmui buvo taip pat neaiškus. Vadinasi, *agger* reikią tarti lyg *agger* ir lyg *anger* (panašiai ir *magnus*, *pignus*, *cygnus* ir kt.). Kaip atkurti šitoki tarpinį garsą, Erazmas nenurodo. Daug vietos jis skiria *u* balsiniam ir priebalsiniam ištarimui, nurodo taisykles, kur *u* būna priebalsis – čia jis išgalvoja naujų taisyklių, pavyzdžiui, kad *u* virsta priebalsiu prieš tautosilabinius balsius, o prieš *m* ir *n* visai išnyksta (p. 112 sq.), dėl to *enimvero* ir *invidia* reikią tarti be *u* ir t.t.

Įsileidęs į tokius ir panašius subtilumus, Erazmas pagaliau pateikia savo skaitytoms stačiai neperkandamą riešutą – priegaides. Mat, senovės graikų ir lotynų kalbos turėjo dvi pagrindines priegaides – *akūtą*, maždaug atitinkantį dabartinės lietuvių kalbos tvirtagalę priegaidę, ir *cirkumfleksą*, atitinkantį dabartinės lietuvių kalbos tvirtapradę priegaidę. Bekaitant paskirus žodžius, priegaidė dažnai keisdavosi, pavyzdžiui, cirkumfleksas antrajame skiemenyje iš galo būna tik tada, kai paskutinis skiemuo yra trumpas: *μῶσα*, *vidit*. Jei, bekaitant žodį, paskutinis skiemuo pailgėja, antrojo skiemens (iš galo) cirkumfleksas virsta akutu, pavyzdžiui, *μῶσης*, *vidi*. Graikų kalbos tekstus įprasta rašyti sukirčiuotus, bet lotynų kalbos žodžiai rašomi nekirčiuoti. Todėl, norint susekti kokio nors lotyniško žodžio priegaidę, reikia tuoj pat prisiminti visas priegaidžių taisykles. Bet, bekaitant žodį, priegaidė keičiasi – vėl pagal taisykles. Taigi, pavyzdžiui, asmenuojant kokią nors veiksmą, tame pačiame laike skirtingi asmenys turės ne tą pačią priegaidę. Antai *video* perfectum indic. act. turės tokias priegaides: 1 sing. *vidi*, 2 sg. *vidisti*, 3 sg. *vidit*, 1 pl. *vidimus*, 2 pl. *vidistis*, 3 pl. *vidērunt*. Tai šitokius dalykus siūlo Erazmas vartoti kasdieninėje lotynų kalbos praktikoje. Užtat jis kai ką ir palengvina: graikų k. skolinius leidžia kirčiuoti pagal lotynų k. kirčių ir priegaidžių taisykles (p. 147).

Bet kyla klausimas: argi žmonės klausydami įstengs atskirti akūtą nuo cirkumflekso? Erazmas teisingai pabrėžia, kad senovės graikai ir romėnai priegaides griežtai skirdavo. Deja, apie savo laikų žmones jis liūdnei konstatuoja, kad jie turi asilo ausis! (p. 147). Tad kaip tuos asilaausius išmokyti skirti priegaides? Erazmas ima palyginimą iš muzikos: skirtumas tarp akūto ir cirkumflekso esąs pana-

šus į skirtumą tarp tono ir pustonio arba tono ir dvitonio (p. 139). Iš šito palyginimo maža naudos. Todėl jis duoda praktiškesnį kriterijų akūtui atskirti nuo cirkumflekso (p. 139): akūtas ištariamas nutęsiant balsį (productione temporis) ir lėčiau bei silpniau įtempiant balsą (et intentione vocis ut lentiore ita remissione). Aptarimas, kaip matome, gana teisingas, bet Erazmo amžininkams kažin ar jis buvo įkandamas. Todėl Erazmas kaip tik daug vietos paskyrė priegaidžių išdėstymui ir mokymui.

Išdėstęs priegaidžių mokslą, jis galų gale pereina prie poezijos skaitymo. Ilgi skiemensys čia tie, kurie sunkiau (mes sakytume ilgiau) tariami (p. 136 sq.). Šitaip aiškinant, darosi suprantamas skiemens ilgumas dėl padėties (positu): **vidistis**. Tik čia Erazmas siūlo klaidingą tarimą: **vi-di-stis**; taip, anot jo, tarią prancūzai, o kiti (jų tarpe ir olandai) tarią klaidingai: **vi-dis-tis** (p. 158). Laikantis klaidingo skiemens ribos nustatymo, Erazmui kyla klausimas: kada ilgame dėl padėties skiemenyje balsis yra ilgas, o kada ne? Reikią paimti tas žodžio formas, kuriose po minimojo balsio stovi tik vienas priebalsis, ir jeigu ten balsis ilgas, tai jis būsiąs ilgas ir prieš du priebalsius, pavyzdžiui, **amāsti** bus ilgas **ā**, nes **amāre**, **amāti** jis taip pat yra ilgas (p. 159). Toliau Erazmas pateikia tris hegzametrus ir nusako kiekvieno žodžio priegaidę (p. 207 sq.):

*Ōptima quāēqus dīes mīseris mortālibus aēvi
Prīma fūgīt, sūbeunt mōrboi trīstisque senēctus
Et lābor et dīrai rāpīt inclemēntia mōrtis.*

Įdomi **morboi** (=morbi) ir **dīrai** (=dirae) rašyba. Erazmas sakosi taip rašąs, kad atskirtų nuo kitų to paties žodžio homoniminių formų (nuo gen. sg. **morbi** ir nom. pl. **dirae**). Keistai atrodo cirkumfleksas **trīstisque**, nes skiemuo **tri** kaip tik turi trumpą **i**. Bet Erazmo laikais dar nebuvo žinoma, ar čia ilgas, ar trumpas balsis (mat, čia negalioja jau mūsų minėta Erazmo nustatytoji taisyklė: jei balsis ilgas tose formose, kur po jo eina tik vienas priebalsis, tai jis būsiąs ilgas, ir prieš du priebalsius). Nežinodamas, ką daryti, Erazmas nutarė visus tokių neiškių atvejų balsius laikyti ilgais (p. 214). Be to, jis tvirtina, kad žodis **trīstisque** turįs dar antrą – papildomą kirtį ant skiemens **tīs** (p. 211), atsiradusį dėl žodelio **-que**.

Iš minėtų trijų hegzametrų sukirčiavimo paaiškėja įdomus dalykas: Erazmas skandavo antikinę poeziją (gal ne visą, bet jau bent hegzametrą) ne taip, kaip mes, t. y. kirčiuojant kiekvienos pėdos aršį ir nesiskaitant su gramatiniais kirčiais, o priešingai, kirčiuojant gramatiškai, vadinasi, tur būt, nekirčiuojant arsių.

Kaip vertinti moksliniu atžvilgiu šią Erazmo sukurtą lotynų ir graikų kalbų tarimo sistemą? Jau minėjome, kad Erazmas, tą sistemą kurdamas, laikėsi mokslinio metodo ir naudojosi argumentais, kurie ir šiandien nėra nustoję savo reikšmės. Todėl apskritai sistema išėjo teisinga, nors ne be trūkumų, kurių tais laikais buvo neįmanoma išvengti. Didžiausi Erazmo sistemos trūkumai kilo dėl to, kad tais laikais dar nebuvo žinoma, jog kiekviena kalba nuolat keičiasi, kitaip sakant, nebuvo nei kalbos istorijos, nei istorinės tos ar kitos kalbos gramatikos.

Kalbos istorijos nežinojimas ypač neigiamai atsiliepia į Erazmo graikų k. tarimo sistemą. Mat, graikų k. duomenys mums žinomi nuo VII a. pr. m. e. iki mūsų eros kelių amžių; graikų rašyba buvo įvairi, keitėsi, užrašyta įvairių tarmių tekstų ir t.t. Todėl graikų k. tarimo sistemoje ir pasitaiko stambiausių trūkumų.

Teisingai galvodamas, kad senovės graikai žodžius rašė taip, kaip tada tarė, bet nežinodamas graikų kalbos raidos senovėje, Erazmas į savo tarimo sistemą sudėjo visai skirtingų epochų reiškinius. Pavyzdžiui, graikų k. aspiratas jis siūlo tarti lyg tai būtų spirantai (f, ch, th), bet senovinės graikų aspiratos virto spirantais tik apie mūsų eros pradžią – anksčiau jos buvo tikros aspiratos (ph, kh, th). Tuo pačiu laiku graikų k. dvibalsius jis siūlo tarti taip, kaip jie buvo tariami žymiai anksčiau (VI–IV a. pr. m. e.). Pavyzdžiui, dvibalsis *ei* tik VI a. pr. m. e. dar buvo dvibalsiškai tariamas (*ei*), o V a. pr. m. e. jis susiaurėjo ir virto ilgu siauru *ē*; tuo laiku dvibalsiu *ei* joniečiai – ir vėliau atėniečiai – pradėjo žymėti ne tik senuosius dvibalsius *ei* (jau virtusius *ē*), bet ir kiekvieną vėliau atsiradusį ilgą siaurą *ē*. Aspiratų suspirantėjimo laikais *ei* jau buvo virtęs ilgu siauru *i*. Ilgasis dvibalsis *ηi*, kurį Erazmas liepia tarti taip pat dvibalsiu *ei*, jau IV a. pr. m. e. neteko savo antrojo komponento ir virto ilgu *ē*. Klaidingai Erazmas taria dvibalsį *ov*: teisingai jį laikydamas sudėtu iš *o* ir *v*, bet nežinodamas, kad *v* anksčiau buvo tariamas kaip *u*, jisai liepia tarti *ov* kaip *ou*, o iš tikrųjų reiktų tarti *ou* (taip ir buvo tariama VI a. pr. m. e., o V a. jis virto ilgu siauru *ū*). Graikų k. dvibalsiai *αi*, *οi*, *αυi*, *ευi*, kito lėčiau – jų senovinis ištarimas ėmė keistis tik pirmaisiais mūsų eros amžiais. Raidė *β* apie mūsų eros pradžią, t. y. tada, kai aspiratos virto spirantais, pavirto į *v*, o Erazmas ją liepia tarti *b* (kaip ji buvo tariama anksčiau). Raidė *ζ* jisai liepia tarti kaip *z*, tikriau sakant, geminata *zz* – taip ji buvo tariama maždaug nuo IV a. pr. m. e. Balsį *η* Erazmas laiko ilgu plačiu *ē* – tokiu ji buvo V a. pr. m. e., bet vėliau (maždaug III a. pr. m. e.) ji virto ilgu siauru *ē*. Tuo būdu Erazmo graikų k. tarimo sistemoje vieni garsai tariami taip, kaip juos tarė VI a. pr. m. e., kiti – kaip V a., kiti – kaip IV a., dar kiti – kaip mūsų eros pradžioje.

Šiuo atžvilgiu yra geresnė Erazmo lotynų k. tarimo sistema. Mat, lotynų raštijoje nebeatsispindi ankstesni lotynų k. vystymosi etapai, todėl Erazmo siūlomas tarimas yra paimtas maždaug iš vieno laikotarpio – išimtį sudaro nebent skiems ti tarimas kaip *ci* prieš balsius; šitaip lotynai pradėjo tarti tik pirmaisiais mūsų eros amžiais, o šiaip Erazmo ištarimo sistema atspindi maždaug pirmą amžių pr. m. e. Bet ir čia pasitaiko netikslumų ar net klaidų. Antai Erazmas neabejoja, kad lotynų k. priegaidžių sistema buvo tokia, kaip ją vaizduoja lotynų gramatikai. Bet kadangi ji veikia visiškai sutampa su graikų k. priegaidžių sistema, tai šią dieną daug kas mano, kad romėnų gramatikai stačiai pasisavino iš graikų visą sistemą ir dirbtinai ją taikė lotynų k. žodžiams. Negerai daro Erazmas, laikydamas balsius, stovinčius prieš du priebalsius, ilgais (jeigu, bekaitant žodį, nepasitaiko, kad tas balsis stovėtų tik prieš vieną priebalsį ir tuo atveju būtų aiškiai matoma, ar jis ilgas, ar trumpas); šitoks savivališkas apibendrinimas visai nereikalingas. Nepagrįstai Erazmas teigia, kad *v* prieš *m* ir *n* buvo eliduojamas. Dar labiau nepagrįstas teigimas, kad *g* ne tik prieš *n*, bet ir prieš gomurinius priebalsius buvo tariamas kažkokiu tarpiniu garsu tarp *g* ir *n*. Tiesa, Erazmas rėmėsi romėnų gramatiku Viktorinu, o šis – graikų k. praktika *γ* prieš gomurinius priebalsius liepė tarti kaip *n*. Apskritai Erazmas per daug randa panašumo lotynų ir graikų k. garsų tarime ir dėl to kartais nepastebi net ir didelių skirtumų. Pavyzdžiui, jis nemato jokio skirtumo tarp lotynų *d* ir graikų *δ*, o tuo tarpu graikų k. *δ* jo laikais jau buvo spirantas; jis nemato skirtumo tarp lotynų *g* ir graikų *γ* (prieš plačiuosius

balsius), bet juk graikų k. γ ir Erazmo laikais jau buvo spirantas. Mažesnę klaidą jis daro, nematydamas skirtumo tarp lotynų g ir graikų γ prieš siauruosius balsius: graikų k. γ šiais atvejais tariamas kaip j, o lotynų k. g tais laikais Europoj buvo įvairiai tariamas, tame tarpe ir kaip j.

Kaip gi buvo priimta Erazmo lotynų ir graikų k. tarimo sistema? Kaip ir buvo galima laukti, ji buvo iš karto atmesta. Tų laikų mokslininkai įrodinėjo, kad Erazmas klydo. Tačiau Erazmo argumentai buvo tokie stiprūs, nesugriaunami, kad noromis nenoromis teko juos palaiapsniui priimti. Bet vienas dalykas pripažinti, kad Erazmo tarimo sistema yra teisinga, ir kitas dalykas – naudoti ją praktikoje. Juk būtų buvę neįmanoma visoje Europoje pakeisti lotynų k. tarimą. Juk lotynų k. tada buvo tarptautinė mokslo, kultūros, diplomatijos kalba. Kiekviename krašte buvo susiformavusios lotynų k. tarimo tradicijos, kurių ir buvo laikomasi visur – pradedant mokykla, baigiant viešuoju kultūrinu gyvenimu. Lotynų k. tarimo skirtingumai visiems buvo žinomi, įprasti, ir, atvykęs į kurį nors kraštą, žmogus jau iš anksto žinojo, kaip jis ras tariamus lotyniškus žodžius. Norint visur suvienodinti tarimą, tuo labiau pakeisti jį sunkiu erazmišku tarimu, būtų buvęs per daug didelis darbas, reikalaujans daug laiko ir ypač pasiaukojimo iš paskirų kraštų inteligentų, griežtai besilaikančių savo tarimo tradicijų. Todėl suprantama, kad lotynų k. tarimas pasiliko nepakitęs. Bet su laiku ir čia buvo padaryta kai kurių smulkmeniškų pakeitimų, pavyzdžiui, g visur pradėta tarti kaip g. Arba, pavyzdžiui, XIX–XX a. vokiečių ir anglosaksų kraštuose – bent aukštosiose mokyklose – bandoma lotynų c visais atvejais tarti kaip k. Ir keista, kad tardami c kaip k, žmonės įsivaizduoja tarią lotynų k. žodžius visiškai antikistiškai (o tuo tarpu apie tikslų balsių kokybės ištarimą, priegaides, galūninį m ir kitus panašius dalykus jie net ir negalvoja!).

Kitaip išėjo su Erazmo graikų k. tarimo sistema. Mat, graikų kalba, skirtingai nuo plačiai gyvenime vartojamos lotynų kalbos, buvo tik aukštųjų mokyklų ir tai tik knyginė kalba, atseit, negyva, netaikoma praktiškame gyvenime. Todėl lengviau buvo pereiti prie erazmiškojo tarimo, nes čia jokių vietinių tarimo tradicijų nebuvo. Vienintelė stambi kliūtis čia buvo šių dienų graikų kalba vadinamoji καθαρρεύουσα, kuri morfologijos atžvilgiu mažai skyrėsi nuo senovės graikų kalbos, tik jos tarimas buvo visai kitas. Ja kalbėjo graikų inteligentai, atvykę į Vakarų Europą; jie ir sudarydavo išpūdį, kad teisingas senovės graikų k. tarimas – tai šiandieninis tarimas, o ne kažkoks Erazmo išgalvotas. Todėl net ir tada, kai buvo pripažinta Erazmo tarimo sistema, vis dar buvo vengiama tą tarimą įvesti į mokyklas. Tik XIX amžiuje – o Graikijoje (ir tai tik aukštosiose mokyklose) tik XX amžiuje galutinai įsigalėjo erazmiškasis graikų k. tarimas – žinoma, su kai kuriais pakeitimais. Antai atsisakyta nuo dvibalsio *ov* diftonginio ištarimo, jis pakeistas ū ištarimu; atsisakyta ir nuo vadinamojo *iota subscriptum* tarimo. Kitaip sakant, ilgieji i dvibalsiai virto vienbalsiais; pakeistas ζ ištarimas: vietoj Erazmo siūlomo z ištarimo, šiandien visur tariama dz; nevienodai tariamas φ: vokiečiai taria aspirata th, kiti – spirantu (pvz., anglai), o Rytų Europoje – paprastu t. Senovinę balsių kokybę – kitaip sakant, ilgųjų balsių ištarimą, stengiamasi išlaikyti tik tais atvejais, kai raštu yra parodomas ilgumas, pvz., η, ω, ou; šiaip – su juo nesiskaitoma. Apie priegaidžių ištarimą net ir nepagalvojama.

Vadinasi, šiaandien naudojamosi Erazmo graikų k. tarimo sistema ne tik šiek tiek pakeista, bet ir žymiai supaprastinta – atmetus net tokį ryškų jos bruožą, kaip priegaides.

Nors Erazmas pripažįsta, kad graikų kalba yra knyginė, vis dėlto, jis abi antikinės kalbas – ir graikų ir lotynų – tebelaike'gyvomis, tik graikų kalba buvo rečiau vartojama, negu lotynų. Todėl jisai į abi kalbas žiūrėjo ne kaip į kokias sustingusias senienas, bet kaip į kūrybiškai naudojamas modernias kalbas, nuolat tobulinamas, pritaikomas besikeičiančioms gyvenimo sąlygoms. Tiesa, jis pripažįsta, kad jo laikais lotyniškai kalba jau tik mokytį žmonės, o antikoje kalbėjo ir paprasčia liaudis. Tačiau čia pat pabrėžia (p. 231), kad jau ir Ciceronas ir Kvintilijanas taisė liaudies kalbos klaidas, atseit, nekalbėjo lygiai taip, kaip liaudis. Vadinasi, Erazmas nori pasakyti, kad lotynų k. vis tiek yra gyva kalba, nors liaudis ja ir nebekalba. Pripažindamas Ciceroną vienu žymiausių lotynų kalbos žinovų, jisai vis dėlto nelaiko Cicerono nekintamu lotynų kalbos modeliu. Jo nuomone, ne viską reikia imti iš Cicerono, kai ką reikia ir atmesti. Iš kitos pusės, Erazmas pasijuokia iš tų, kurie lotynų kalbos modeliu nori laikyti tik senovės įrašus akmenyse ir seniausių rankraščių kalbą (p. 232). Lotynų kalbos reikią mokytis ir iš Cicerono, ir iš Katono, Varono, Plinijaus, Kvintilijano, Senekos, Svetonijaus, Kv. Kurcijaus, Kolumelos (p. 232) – net kai ką ir iš naujųjų laikų lotynų autorių. Dėl tos pačios priežasties jis nesutinka su tais, kurie reikalauja atsisakyti rašyboje skiriamųjų ženklų, nes antikoje jie nebuvo vartoti, neskirta vieną žodį nuo kito ir pan.

Tuo būdu Erazmas pripažįsta, kad antikinėse kalbose senovėje ne viskas buvo gera, kad galima kai ką patobulinti, vystyti. Dėl to jis nesutinka su kai kuriais antikinių autorių teigimais, liečiančiais lotynų ar graikų kalbas. Antai jis kritikuoja Dionisijaus retorio teigimą, kad garsas s esąs gyvuliškas, būdingas, pavyzdžiui, gyvatėms. Erazmas tvirtina, kad graikų kalba kaip tik mėgsta šį garsą – joniečiai net ττ pavertę į σσ (γλ, ωσσσ). Jeigu garsą s laikytume gyvačių garsu, tai k garsą reikėtų tuo pačiu vadinti gegučių ir varlių, b – avių, m – jaučių, o – asilų, r – besipešančių šunų garsu, o a – klykiančių kūdikių balsu (p. 179).

Laikydamas lotynų ir graikų kalbas gyvomis, Erazmas ir savo paties kūryboje traktavo jas kaip gyvas. Ne tik kiti veikalai, bet ir šis dialogas parašytas sodria, gyva lotynų kalba, papuoštas įvairiais graikiškais žodžiais ir posakiais. Taigi Erazmą turime laikyti ne senovės lotynų autorių mėgdžiotuju, o kūrybingu naujųjų laikų lotynų autoriumi.

Šiame dialoge Erazmas parodo ir savo pažiūras į kalbą apskritai. Pirmiausia krinta į akis jo geras susipažinimas su kalbos garsų fiziologija. Kalbėdamas apie paskiras antikinių kalbų raides, jis tiksliai nurodo, kaip reikia ta raide žymimą garsą ištarti (kur laikyti liežuvį, kaip elgtis su lūpomis ir pan.). Be to, Erazmas turėjo puikiai išlavintą klausą. Gana didelę veikalo dalį jis paskyrė visokioms kalbos tarimo ydoms; čia jis kalba ne tik apie visiems girdimas ydas, pavyzdžiui, mikčiojimą, nesugebėjimą ištarti r arba s, bet ir įvairioms tautoms ir įvairiems žmonėms būdingas tarimo klaidas, pavyzdžiui, kaip prancūzai sunkiai taria s

prieš priebalsius, o ispanai, priešingai, perstipriai ištaria s; kaip kai kurie žmėnės, sunkiai tardami r arba l, prie šių garsų pridėda dar balsį a (salva betariant, jiems išėina sallava, serva virsta serava ir pan.) (p. 93); kaip kiti nemoka ištarti j (žodį iecit jie taria gecit, o kiti jot beveik pavėrčia balsiu, nors jis turi bėti vidurys tarp balsio ir priebalsio; dar kiti šį žodį taria zecit); vieni kalba perdaug plėčia burna, kiti – perdaug siaurai prasižiojė; vieni vos girdimai taria paskutinius žodžių skiemenis, o kiti – perdaug juos išryškina; kai kas kalba į nosis, kiti – į gerklę ir t.t., ir t.t.

Erazmas supranta gimtosios kalbos įtaką lotynų k. tarimui, jis net pastėbėjo, kad kiekviena tauta turi tik jai vienai būdingą tarimą, kurio jokiais žodžiais nesą galima išreikšti (p. 97): nors graikas kalbės lotyniškai, tuoj atpažinsi, kad čia graikas ir pan. Taigi Erazmas suprato, kad kiekviena kalba turi savo fonologiją.

Jis nurodo, kad lotynų ir graikų kalbose žodžių tvarka yra laisva, kad sakini suprası vis tiek, ar veiksny stovės jo pradžioje, ar viduryje, ar pabaigoje, o naujosiose kalbose sakinio mintį nulemia pastovi žodžių tvarka.

Tačiau Erazmas gyveno tais laikais, kai sistemingo kalbos mokslo dar nebuvo. Todėl kai kurios jo pažiūros į kalbą yra pasenusios, nemokšliškos, naivios. Antai jis lotynų ir graikų kalbų tarimo pasikeitimus laiko kalbos darymu: liaudis arba dėl tingumo pilnai neištardavo garsų, arba tyčia iškreipdavo – čia daugiausia nusikalsdavė inteligentai. Pavyzdžiui, dvibalsiai, Erazmo nuomone, išnykė todėl, kad elegantiškos moterys, nenorėdamos perdaug išsižioti, kalbėdavusios vos praverdamos lūpas, o kadangi dvibalsiai kaip tik reikalauja burną plėčiai atverti ir panaudoti daug energijos, tai jos ir atsisakė dvibalsių – mat, kalbėti energingai, su plėčiai atverta burna joms atrodė nemandagu, kaimietiška! (p. 119). Ir naujųjų kalbų fonetikos pasikeitimus Erazmas laikė daugiausia sauvalės darbu, pavyzdžiui, paryžietės tyčia tariančios z vietoj r: Mazia (=Maria); ma mese (=ma mēre) (p. 84). Ir antikinis Alkibiadas vietoj r tardavęs l, ne dėl to, kad būtų iš prigimties negalėjęs r ištarti, bet tyčia – maivydamasis.

Erazmas savotiškai išsprendžia klausimą, kodėl alfabeto pirmoji raidė yra a: pateikęs vienų nuomonę, jog a pirmumą nulėmęs tas faktas, kad finikiečių kalboje aleph reiškė jautį, ir kitų, kad vaikas pirmiausia išmoksta tarti a, jis teigia, jog a užėmė pirmą vietą todėl, kad dvibalsiuose ji visada būna pirmoji (p. 100).

Neturėdamas supratimo apie kalbų giminystę ir istorinius pasikeitimus, Erazmas teigia, pavyzdžiui, kad, perimdami graikišką žodį į lotynų kalbą, romėnai graikų spiritus asper paversdavė į s: ὄς – sūs, ἑπτά – septem, ἕξ – sex (p. 197). Jis visur giminigus žodžius laiko skoliniais iš graikų kalbos, pavyzdžiui, Feuer kilęs iš graikų πῦρ, olandų dier iš graikų θήρ (p. 197). Jis mano, kad joniečiai tyčia pradėjo tarti σσ vietoj ττ (p. 178 sq.), vietoj α pradėję tarti ω (žodyje θαῦμα – θαῶμα), o kiti – priešingai, ω pavertę į α, pavyzdžiui, τῶν νυμφῶν (p. 100), kiti e pavėrė į η, pavyzdžiui, ἦός τε μέγας τε – tai rodą, anot Erazmo, kad graikų e ir η buvo giminingi garsai (p. 101) ir t. t.

Dialogue Erazmas išdėstė savo nuomonę, kad žodžiuose, žyminčiuose daiktų pavadinimus, atsispindi tų daiktų ypatybės, t. y., kad žodžiai yra pritaikyti daiktams. Jau paskiri garsai atspindį kokią nors ypatybę, pavyzdžiui, r tinkas greitumui, smarkumui, šiurkštumui žymėti, todėl r pasitaiko tokiuose žodžiuose, kaip ῥιπή, ῥεῖν, χροῦα, βρέμω, rapio, ruo, torrens, horror, strido (p. 201). Bet nereikią many-

ti, kad žodžio garsai visiškai atspindi daiktą; užtenką šiokio tokio panašumo tarp žodžio garsų ir daikto. Tačiau kartais žodžio garsai būna nepanašūs į daiktą, pavyzdžiui, **bellum** skambas švelniai, o reiškias žiaurų dalyką. Čia yra eufemistinis žodis panašiai, kaip graikai savo **erinijas** vadindavo **eumenidėmis**, t. y. maloningosiomis. L garsas reiškias lengvumą, švelnumą, todėl jį randame tokiuose žodžiuose kaip **λεῖος, λείγειν, lentus, labi, levis**. M reiškias didumą, todėl jis naudojamas žodžiuose **μακρός, magnus, mons, moles** (p. 201). Bet kodėl plėšrusis liūtas vadinamas **leo**, t. y. su švelnumą reiškiančiu garsu l: geriau pritiktų jį vadinti **reo**? Į tai Erazmas atsako: bijodami liūto žmonės jį pavadino švelniai (tai tabu!), o gal dėl to, kad jis yra išsitiesęs — **in longum porrectum** (p. 202). Bet kodėl įvairiose kalbose tas pats daiktas vadinamas skirtingais žodžiais? Į tai Erazmas atsako, kad daikto ypatybėms atspindėti kalboje yra visokiausių priemonių ir, pavyzdžiui, žiojėjimą lygiai gerai išreiškia graikų žodis **χαίλω**, lotynų **hio** ir olandų **ghapen** (p. 202). Kyla dar vienas sunkus klausimas. Kodėl graikų k. žodžiai **μακρός** ir **μικρός** turi tą patį **μ**? Juk **μ** kaip tik reiškia dydį, vadinasi, mažumą žyminčiam žodžiui **μικρός** netiktų? Erazmas ir čia randa išeitį: reikia žiūrėti ne tik į **m**, bet ir į kitus garsus, o čia sekantieji garsai kaip tik ir atspindi šių dviejų dalykų ypatybes, mat **a** rodo platumą, taigi pritinkas žodžiui, žyminčiam didumą, o **i** išreiškias mažumą, plonumą, todėl ir panaudotas žodyje, žyminčiame mažumą (p. 202). Pagaliau Erazmas susiaurina ypatybių atspindėjimo žodžiuose taisyklę: kadangi kiekvienas daiktas turis daug ypatybių, tai užtenką, kad daikto pavadinime išreiškiamą vieną kuri nors ypatybę (p. 202).

Kaip matome, Erazmas šiame dialoge paliečia eilę įdomių kalbos mokslo klausimų, nors jo duodamieji į tuos klausimus atsakymai dažnai yra naivūs.

— — —

Kadangi šiame dialoge Erazmas lotynų k. žodžius ir atskirus garsus nuolat lygina su savo laikų Vakarų Europos kalbomis, tai iš jo paaiškėja, kaip paskirų kalbų atstovai tardavo lotyniškus žodžius, ir kaip atrodė kai kurie tų naujųjų kalbų fonetiniai ypatumai. Antai, kyla įspūdis, kad prancūzai lotyniškus žodžius jau tada tardavo pagal tuolaikinę prancūzų kalbos fonetiką: **em, en** jie versdavo į **am, an** (**tempus, tampus, valent, valant**); prieš priebalsius **s** jau nebetardavo, užtat pailgindavo prieš stovintį balsį: **est > ē't** (t gale žodžio dar tebebuvo tariamas), **dominus > dominū**; **u** jie tardavo kaip **ū** ir t.t. Neaiškus darosi prancūzų **oi** tariamas. Prancūzų gramatikose (pvz., autoriaus Bourciez², teigiama, kad jau XIII amžiuje **oi** virtęs **oē**, o Erazmo laikais jau daug kur net **oa**. Tuo tarpu Erazmas dvibalsį **oi** liepia tarti taip, kaip taria kai kurie prancūzai. Taigi išeitų, kad bent dalis prancūzų ši dvibalsį tebetarė **oi** arba **oe**, tik, matyt, kirtis dar nebuvo perėjęs iš **o** į **e**, nes, kirčiuojant **oē**, dvibalsis darosi jau labai nepanašus į graikišką **oi**. Gal būtų, toks dvibalsio **oi** ištarimas dar ir Erazmo laikais buvo Belgijoje ar gretimose prancūzų k. srityse!?

Erazmo dialogas mums padeda išspręsti vadinamosios „gorgia toscana“ atsiradimo laiką. Mat, Italijos provincijos Toskanos gyventojai (ypač florentiečiai) mėgsta aspiruoti pradžioje ir vidury žodžio priebalsius, pavyzdžiui, **amica > amiha** ir t.t. Ši reiškinį pradėta aiškinti naujaisiais laikais. Daug kam kilo min-

² E. Bourciez, Précis historique de phonétique française, Paris, 1930, p. 72 ir sek.

tis, kad čia bus etruskų substrato liekana. Mat, senovėje Toskanoje gyveno etruskai, kurių kalboje buvo tik duslieji priebalsiai, dažnai aspiruoti. Etruskų substrato hipotezė greitai išsigalėjo, tapo visų pripažinta. Tada kiti pradėjo abejoti hipotezės tikrumu. Argi galėjo prieš beveik du tūkstančius metų išnykusi etruskų kalba veikti Toskanos italų kalbą net iki šių dienų? Be to, iš Viduramžių neturime jokių duomenų, kad „gorgia toscana“ jau tada būtų egzistavusi; jos nežinojo nė florentietis Dantė. Vadinasi, reikėjo nustatyti, kada iš tikrųjų atsirado tas priebalsių aspiravimas Toskanoje. Šiam reikalui labai vertingas yra trumpas Erazmo pasisakymas: p. 170 jis mini vieną profesorių Florencijoje, kuris taręs priebalsius aspiruodamas: **chorpus, chalidus, champis**, bet gal tai nebuves florentietis. Iš čia paaiškėja, kad XVI amžiaus pradžioje Florencijoje jau egzistavo priebalsių aspiravimas, bet kadangi Erazmui tai buvo naujiena – jis net laikė ją ne Florencijos gyventojų ypatybe, tai iš to reikia spręsti, kad „gorgia“ buvo dar tik neseniai atsiradusi ir nespėjusi pasidaryti visuotine florentiečių ypatybe. (Jeigu ji būtų buvusi plačiai paplitusi, Erazmas, kuris puikiai žinojo kiekvieno krašto ir net, sakyčiau, kiekvienos provincijos tarimo ypatumus, nebūtų spėjęs, kad tas profesorius bus iš kitur atvykęs. Be to, jis florentiečius būtų, be abejo, ėmęs pavyzdžiu, kaip nereikia tarti lotyniškų žodžių.) Tokiu būdu iš Erazmo pasisakymo paaiškėja, kad priebalsių aspiravimas nieko bendro neturi su etruskų seniai išnykusia kalba, o atsirado, palyginti, neseniai – tik prie XV ir XVI amžių ribos.

Toks yra Erazmo kalbinis veikalas. Jis yra tų laikų kalbos mokslo viršūnė. Jo dėka jau XVI amžiuje paaiškėjo, koks buvo senovėje lotynų ir graikų kalbos tarimas. Bet, iš kitos pusės, veikalas buvo šiek tiek perankstyvas; dėl to jame neišvengiamai pasitaiko tiek pasenusių, nemoksliskų samprotavimų.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko
universitetas
Klasikinės filologijos katedra

Iteikta
1967 m. rugsėjo mėn.

ЯЗЫКОВЫЙ ТРУД ЭРАЗМА

Й. ДУМЧИУС

Резюме

„Диалог о точном произнесении латинского и древнегреческого языков“ является серьезным языковым трудом Эразма. Большинство аргументов, приводимых Эразмом в пользу античного произнесения того или другого звука, остается и в наше время в силе. Эразм не ограничивается отдельными звуками, а исследует и такие тонкости, как количество гласных и даже систему античных акцентов. Его выводы в большинстве случаев правильны. Но он жил в те времена, когда систематического исследования языка еще не было, а об исторической грамматике и истории языка никто не мог и думать. Поэтому в его системах произнесения проявляются ошибки как раз исторического порядка. Это относится, прежде всего, к системе произнесения гре-

ческого языка. Итак, он предлагает произносить *ou* и *ei* как дифтонги. Как мы теперь знаем, *ou* и *ei* были дифтонгами в 6 веке до нашей эры, а в 5 веке они были уже монофтонгами. Букву ζ по Эразму пришлось бы произносить так, как она произносилась в 4 веке до н. э., а аспиранты $\phi\chi\theta$ произносить так, как они произносились в начале нашей эры. Таким образом, в Эразмовской системе произнесения греческого языка соединены звуки разных эпох. Лучше обстоит дело с системой произнесения латинского языка.

Эразм считал латинский и древнегреческий языки не мертвыми, а живыми языками, поддающимися дальнейшему усовершенствованию. Поэтому он отвергает и тех, кто восхищается лишь древнейшими надписями, и тех, кто признает только язык Цицерона. Он критически относится к высказываниям античных авторов и, например, критикует Дионисия ритора за то, что этот писатель называет звук *c* „животным“.

В своем диалоге Эразм проявляет большое знакомство с физиологической стороной произнесения звуков; он хорошо понимает влияние родного языка на произнесение латинских и греческих звуков; у него много интересных мыслей относительно языка вообще. Однако, некоторые из них ошибочны, даже наивны. Так, например, он считает всякое изменение языка порчей этого языка. По его мнению, изменение любого языка является произвольным актом отдельного человека или отдельного сословия. Он выдвигает теорию, что в звуках слов, обозначающих вещи, отражены основные качества этих вещей.

Описывая отдельные звуки латинского и греческого языков, Эразм постоянно сравнивает их со звуками западноевропейских языков — французского, голландского, немецкого, английского, итальянского. Таким образом, мы узнаем, как произносился данный звук в те времена в данном западноевропейском языке. Например, мы узнаем, что старо-французский дифтонг *oi* во время Эразма в некоторых говорах произносился еще как *bi*. Из диалога выясняется время возникновения так называемого тосканского придыхания: во время Эразма это придыхание уже существовало, но оно для нашего автора было чем-то неожиданным, дотоле неизвестным, значит еще недавно возникшим.